

A KÉT RÁKÓCZI GYÖRGY ELLENZÉKE

A politika műfajai a régi magyar irodalomban
Gyula, 2005. május 25–28.

Mesterházy Lajos szögezte le olyan időben, amikor ennek igazságát csak félig érthettük, hogy valójában ott is két párt van, ahol csak egy párt van; sőt, igazából ott is csak két párt van, ahol több párt van. Tegyük hozzá még egy fölismerést: hogy tulajdonképpen ott is van két párt, ahol egy párt sincs.

Bethlen Gábor fejedelemsége rövid volt ahhoz, hogy maga lássa hasznát a hozzá hű vezetőréteg kinevelésébe fektetett erőfeszítésnek. Ez a csoport akkor különült el, vált „párttá” szinte a szó mai értelmében, amikor Bethlen Gábor örökségét, az erős, a lehetőséghez mérten független Erdélyt veszélyeztetve látta: amikor Brandenburgi Katalin Csáky hatására a Habsburg-befolyást engedte megerősödni. Ekkor Bethlen Gábor egykori pártfogoltjai a hatalom másik letéteményese, Bethlen István gubernátor köré tömörültek. „A gubernátor azzal vala erős, hogy az fizetett hadaknak generálisa az veji, *Zólyomi Dávid*, váradi főkapitány és hajdúság generálisa az öregbik fia, *gróf Bethlen István* vala; fő gyalogkapitány *Nagy Pál*, Bethlen Gábor nevelt embere, *Macskási Ferenc* az szerént [ugyanúgy], *Mikó Ferenc* főkomornyik; az atyám, *Kemény Boldizsár* fogarasi kapitány, az első vármegyének, Fejér vármegyének főispánja és az ország gyűlésiben praesidens vala; Háromszéknek is főkapitánya *Zólyomi*, Csíknak *Mikó*, Udvarhelyszéknek *Balási Ferenc*, fejedelem nevelt emberei; mi is azon kívül sokan.” (KEMÉNY 109. Kiemelés tőlem, SSM. Közbevetőleg: tisztában vagyok az emlékezés sajátjaival, re-konstruktív jellegével s a módszertani nehézségekkel, amelyek az emlékiratok történeti forrásként való felhasználását nehezítik. Ezúttal azonban nem a történeti folyamatot, hanem a róla való tudást vizsgálom, és alkalmazom a megfelelő szűrőket; ebben az értelmezésben az emlékirat szövegek forrásként használhatók.)

Kemény tehát önéletírása keletkezésekor (de mint látni fogják, már a történés idején is) tudta, hogy a közös eredet, közös érdek összetartozást teremtett köztük, azaz nemcsak létezett a párt, de tudták is, hogy létezik,¹ s Csákyval beszélve a reagálásukat is megjósolta: „Bethlen Gábor igen megerősítette maga familiáját [a *familia* ez esetben a római hagyománynak megfelelően a kliensek, tőle függők csoportját jelent], s azkik creaturái, azok el nem állanak mellőlök.” (KEMÉNY 120.)

Sőt, jól látták a „másik párt” létezését is, éppen a – mondjuk így – „Bethlen-pártiak” imént idézett felsorolása után jegyzi meg Kemény: „A másik részre” Kornis Zsigmond, Haller István, Kovacsóczy István, Erdélyi István, Cserényi Farkas, Szunyogh Gáspár, Listius, Keglevith, Rátkai tartozott. (KEMÉNY 109–110.) Néha „ellenkezőknek” nevezi őket („Az ellenkezőknek ily factiójok és tanácsok”, KEMÉNY 113), ez a szó akkortájt nem tartalmazott annyi negatív töltést, mint ma, egyszerűen azt jelentette: *a másikkal*,² néha a régibb szóval így: „A fejedelemszony pártjai voltak azelőtt” (KEMÉNY 127).

A – mondhatjuk így is – „Bethlen-párt” ebben a veszély-helyzetben közösen cselekedett (Mikó Ferenc és Nagy Pál együttesen próbálta meggátolni Brandenburgi Katalin tékozlását, KEMÉNY 113), közösen alakított ki taktikát („Reménkedtek az gubernátor és több *azon részen lévő* nagy emberek, hogy ne abstrahálnám magamat udvartól, általam érthetnék az

¹ Pl. „Nagy Pál, mi pártunkon való jeles ember” stb. KEMÉNY 122.

² Vagy: „Azt is láttuk, hogy ha változtatni akarnók a fejedelemséget, vagy Csákyknak, vagy másnak, *azon factión lévőnek* fogna succedálni”, KEMÉNY 115; kiemelés tőlem, SSM.

praktikákat”, KEMÉNY 110; kiemelés tőlem, SSM),³ és szükség esetén védték-mentették egymást (pl. Kemény a fivére apósát, Bornemisza Pált és Nagy Pált, KEMÉNY 122).

Az érzékenységet, a párt létét persze nemcsak ők ismerték föl, hanem I. Rákóczi György is. Uralkodása első éveit arra szánta, hogy a – mondhatjuk éppen így is – „Bethlen-pártot” meggyöngítse és szétszórja. A lépések közismertek: „igen meg kezdé bántani az nevezetes embereket és idegeníteni; elsőben az grófot, Bethlen Istvánt [...], másodikat Zólyomi Dávidot is igen disgustálá” (KEMÉNY 153). Az ifjabb Bethlen István fiatal halála után Zólyomi Dávidot semlegesítette, majd Bethlen Pétert diszkreditálta (ILLÉSHÁZY 564; KEMÉNY 167); végül az öreg Bethlen Istvánt kiszorította Erdélyből (KEMÉNY 167). „Ekképpen azért már Székely Mojzes Portán, Bethlen István Budán, Zólyomi Kővárban fogva lévén” (KEMÉNY 171), uralma biztos alapokon nyugodhatott. Minket azonban nem a folyamat érdekel, így az eseményekről több nem szükséges. Lássuk azokat a módszereket, amelyeket a két párt alkalmazott.

I. Rákóczi György a hatalom eszközeivel élhetett (a gazdasági hatalom megnyirbálása, a kulcspozíciók megszerzése, az ellenzék fizikai megsemmisítése). Alkalmazott „mesterséges processust” is (ma úgy mondanánk, ügyes taktikai húzást), amelynek taktika-jellegét egyidejűleg is fölismerték: mielőtt Zólyomit törvény elé hívta, „azkiket tudhattak jóakaróinak s atyjafiainak és az országban tekintetesb, keményebb embereknek, azokat imide-amoda” szerteküldte (KEMÉNY 165; ehelyütt Kovacsóczy Istvánt, Kapi Andrást, Horvát Istvánt, Balásházi Lászlót, Mikó Ferencet, Cseffei Lászlót, Apafi Györgyöt, Bornemisza Pált, önmagát, Harasztosi Balázst és Szénási Pétert sorolja föl). Illésházy ebben a manőverben a részrehajló bírák választását láttatja: „maga humorához választván személyeket láttatá meg” Zólyomit (ILLÉSHÁZY 564).

Az – üsse kő, hívjuk akár így – Bethlen-párt technikái, a hatalmi eszközöktől elvágvá lévén, másfélék. Eleinte, inkább Brandenburgi Katalin uralkodása alatt, a hírszerzésük gyorsasága még biztosít sikereket: még minden kulcspozíció az övék, még az „udvarnép és gynaeceum” is (KEMÉNY 134); mint láttuk, összetartanak, befolyásolják az eseményeket, mentik egymást, közösen alakítanak ki taktikát; néhány „mesterséges processzust” ők is alkalmaznak, például megerősítik a munkácsi várkapitányt, Balling Jánost, hogy álljon ellen Csáky törekvéseinek, vagy ráveszik Keményt, vállalja a „simulatiót”, hogy általa érthetnék a praktikákat (l. fentebb), vagyis hogy pártpolitikai érdekből legyen „kriptocsa” (ezt Kemény sokszor hangsúlyozza), majd „kriptorákóczi”, már ameddig meg tudta őrizni a látszatot, kivédeni a gyanút, nagyjából II. Rákóczi György trónraléptéig, akivel szemben már nem tudta vagy nem tartotta fontosnak megőrizni a látszatot.

Módszereik közé tartozott a közvélemény befolyásolása a korabeli média által, a propaganda: az emlékirás különböző műfajai. Az általuk művelt emlékirás nem asztalfióknak íródott, hanem olvasóknak, közzétételre, nem Istennek készült számvetés, hanem terjesztésre szánt mű, egyfajta publicisztika a kéziratosságon nyilvánosságban, akárcsak Zrínyi terjesztésre, publicisztikai szándékkal írt levelei. Illésházy Gáspár nem is csinált titkot belőle, hogy írásával az olvasót befolyásolni akarja: „Kérlek azért, jámbor olvasó, ezeket értvén vedd fontra mind az két szemlének igyét és ezt az írást, s panaszát inkább gróf Bethlen Istvánnak vedd consideratióban” (ILLÉSHÁZY 565). Mindenesetre feltűnő, hogy a – mondjuk most már így – Bethlen-pártban hány emlékiró mű született, míg az ellentábor a jelek szerint efféle vágy nem fűtötte.

Évekre osztott emlékiratot írt az iménti Kemény-idézetekben Bethlen-pártiként említett Mikó Ferenc valamikor az 1610-es évek és 1635 között.⁴ 1630 után, korábbi, egyidejű jegyzetek

³ Vagy: „az gubernátor és több *mi pártjaink* pedig ellenkező tanúságot adtak vala” (KEMÉNY 122; kiemelés tőlem, SSM).

⁴ Minthogy másolatban maradt ránk, az a tény, hogy a mai szöveg utolsóként az 1610-es évek eseményeiről beszél, mit sem jelent, még az sem biztos, hogy tényleg itt végződött, és 1635-ben bekövetkezett haláláig bármikor írhatta.

alapján írta emlékiratát Toldalaghi Mihály; a mű az 1630-as évek eseményeinél, Brandenburgi Katalin munkácsi kudarcánál és Tokajba költözésénél a *Finis* szóval végződik. 1636-ban, I. Rákóczi György elleni hirtelen indulatból kezdte írni emlékiratát Illésházy Gáspár, majd szemmel látható zökkenővel, egy átlapolódó, kétszer megírt szövegrésszel, más időviszonyokban folytatta a beírást 1637-ben (ebben I. Rákóczi György tettei múlt időbe kerültek, az események jelen idejűek), s a munka egy 1642-es befejezéssel záródik.

Ez a csoport a két iktári Bethlen-fivér környezetéből került ki. Mikó Ferenc Bethlen Gábor inasa, főkomornyikja; Toldalaghi Mihály Bethlen követe igen fontos tárgyalásokban (pl. 1614-ben ő indult a Portára Bethlen Gábor megerősítését kieszközölni, egyik követtársa Bethlen István); Illésházy Gáspár az öreg Bethlen István nászura (leánya, Kata Bethlen Péter felesége). I. Rákóczi György uralmának megszilárdításába a véletlen is belejátszott. Amikor ő 1648 októberében meghalt, a – most már alighanem így marad – „Bethlen-párt” korábbi nagyjai már nem éltek: az ifjabb Bethlen István 1633-ban halt meg, Macskási Ferenc 1639-ben, Bornemisza Pál 1644-ben, Bethlen Péter 1646-ban, apja 1648-ban. Az imént említett emlékirók is letették a tollat, Mikó Ferenc 1635-ben, Toldalaghi 1642-ben, Illésházy 1648-ban. Az erdélyi politikának ez a bipolaritása azonban megmaradt, s most már az egyetlen még fontos tiszteket betöltő Bethlen-nevelt, Kemény János körül kristályosodott ki. Ahogy trónrakerülése után I. Rákóczi György igyekezett szétforgácsolni a „Bethlen-pártot”, úgy II. Rákóczi György trónrakerülésekor Kemény került a támadások keresztútjába: „Ottan mindjárt humora szerént való emberei és azok nékem az öreg fejedelem idejében aemulusim voltak, de nem árthattak, s idején az ifjú fejedelemlél bészínlették magokat, ottan mindjárt kezdettek ellenem praktikálni” (KEMÉNY 302–303).

A most már Kemény körül csoportosuló és körülötte nevelkedő „ellenzék” megtartotta az emlékirás-propaganda eszközét. Kemény és utódai az önéletírásba oltott emlékirat műfaját művelték. Kemény 1658-ban írta meg művét, 1658-62 között Rhédei László állított össze önéletírást korábbi naplói alapján; 1668-ban Petrityvity-Horváth Kozma, 1678--1683 között Kornis Gáspár írt Keményhez hasonlóan erősen emlékirat jellegű önéletírást. Ez utóbbiak mindhárman az 1660-as évek elejéig-közepéig írták meg életük és korszakuk eseményeit. Ők II. Rákóczi György trónraléptekor még gyermekek (Rhédei 12 éves, Petrityvity-Horváth 14, Kornis körülbelül 10-11), de számos rokoni-baráti szál köti össze őket egymással és az elődökkel. Keményt többszörös rokoni kapcsolatok fűzik a Bethlenekhez, Bornemisza Pál a bátyja apósa, Toldalaghi a barátja, Mikó Ferenc az első esküvőjén násznagy; a kevéske név szerint megemléltetett lakodalmi vendég között ott van Kornis Ferenc, Gáspár apja és Szentpáli János, akinek özvegye utóbb Toldalaghi Mihály második felesége lett. Az ifjú Rhédei László (Rhédei Ferencnek, a későbbi fejedelemnek és iktári Bethlen Druzsiánnának fia) az anyja révén Bethlen István gubernátor unokája, egy időben Kemény szolgálatában állt. Petrityvity-Horváth Kozma az anyja révén Toldalaghi Mihály unokája, szerzteágazó rokonságában számos Bethlent sorol föl, többek között Kemény János sógorát, Bethlen Ferencet is; ő maga Kemény fiának, Simonnak társaságában járt, egy öccse Kemény mellett esett el Nagyszöllősnél. Kornis Gáspár Kemény főbejárója volt, bár 1678-ban már úgy írja, kényszerből; minthogy második házasságában Csáky István lányát, Máriát vette feleségül, az önéletírás megírásakor már valóban nem barátja Kemény emlékének. Őket az örökölt családi hagyomány és saját tapasztalataik, II. Rákóczi György országvezetése tette „ellenzékivé”.

Feltűnő érdekessége a – nem bánom, legyen – „Bethlen-párti” írócsoportnak (mintha igazolná a Kemény által mondottakat, hogy Bethlen Gábor „sine discretionem kedvellette, promoveálta az embereket”, KEMÉNY 101), hogy nem felekezeti jellegű. Illésházy evangélikus, Kemény református, Petrityvity-Horváth unitárius, Kornis katolikus; Mikó (ha hinni lehet Keménynek) „névvel unitárius, de valósággal semmi religiójú ember vala” (KEMÉNY 57), Petrityvity-Horváth pedig azt az egy „kivetőt” találja büszkén emlegetett nagypapjában, Toldalaghi Mihályban, hogy „elsőbbben unitaria religión volt”, de aztán katolikus felesége hatására katolizált (PETRITYVITY-HORVÁTH 5). Ez aláhúzza a csoport összetartozásának politikai

jellegét, s egyúttal érthetővé teszi, miért látják világosan a *másik részre való* párt politikai törekvéseit a vallásos külszín alatt: „az fejedelmek csak praetextusnak csinálják az Isten dicsőségét, de azalatt magok világi hasznokat keresik” (KEMÉNY 288); „indula Rákóczi fejedelem Lengyelországra [...] az kálvenista s egyszersmind unitaria religiónak oltalmazásának [...] praetextusa alatt” (PETRITYVITY-HORVÁTH 15--16).

A felsorolt rokoni-elkötelezettségi viszonyoknál azonban fontosabb, hogy ezek az emberek ismerték egymás műveit. Kemény János valószínűleg ismerte mind Mikó Ferenc emlékiratát (a Bethlen Gábort megelőző fejedelmek, különösen Rákóczi Zsigmond portréja feltűnően hasonló, márpedig azokról Keménynek nem lehettek saját tapasztalatai), mind Toldalaghi Mihályét (a Bethlen Gábor halálától Brandenburgi Katalin munkácsi kudarcáig terjedő rész feltűnően hasonló, mind sorrendje, mind főbb mozzanatai azonosak). Említettük, hogy Petrityvity-Horváth Kozma és Kornis Gáspár műve viszont láthatóan Kemény önéletírásának emlékirati jelleggel átíratott műfaját követi. Petrityvity-Horváth Kozmára erős hatást gyakorolt Kemény önéletírása, saját műve annak gondolatkörében mozog, még annak leitmotiv-szerkesztése is fölsejlik a zárójeles közlésekben. Ismerte Kemény iratait, saját tanácsaként adja tovább utódainak Kemény Jánosnak a tatár rabságból levélben fiainak adott tanácsát.⁵ Kornis Gáspár valószínűleg II. Rákóczi György portréjának megrajzolásához használta előképül a Kemény által készített Báthori Gábor-portrét; még az abban előforduló Nagy Sándor-párhuzamot is fölhasználta.⁶

Az ifjú Rhédei László iratainak jelentős része egy autográf kéziratban maradt ránk (Egyetemi Könyvtár). Az általa meglátogatott városok leírása, vizek felsorolása, szentenciák és hadi regulák (1a--11b) után olyan írásokat iktat be, amelyek a Bahcsiszerájból hazatérő Keménytől származhattak (11b--24a):

- Foglyoknak imádsága, 1659. júl. 21.
- Tatárországi chám rabságában esett és Krím országbeli lakóhelyen, Bakcsaszaraj nevű városa felett, kőszikla tetején építtetett Zsidóvárasban szörnyű fogságban lévő raboknak buzgó imádságok [...] (alkalmaztatott Kemény János által)
- Rab Apafi Boldizsár, rab Barcsai András, rab Kovács Gergely, rab Török István, rab Csefe László, rab Havasalj Péter, ezeknek reverzálisok így következnek, melyet adtak Kemény János uramnak 1658. Krímbe, Bakcsaszarajban
- Tekintetes, nagyságos úrnak, Kemény Jánosnak panaszolkodása, egyszersmind mentsége
- Az magyar nemzetnek bágyasztó, keserves rabsága irattatik meg az históriában. Tatárok rabságában esteknek keserves énekek.⁷

⁵ „Tanított volt engemet erre, hogy kövessem, nagyobb részint Kemény János, aki tatár rabságból oktató Erdélyben az változások alatt s közben forgó fiait, azt írta vala egykor, hogy a fiai vármegyéjektől avagy székektől el ne szakadjanak az változásnak idején, hanem együtt cselekedjenek, amit cselekesznek, mert egy személyt, kettőt látott megnotáztatni, de egy széket avagy vármegyét nem látott.” PETRITYVITY-HORVÁTH 68-69. Ez a „népet nem lehet leváltani” korabeli megfogalmazása.

⁶ „Az említett Imrefi publice nem általlotta azzal hízelkedni s dicsekedni: Ha, úgymond, volt Nagy Sándor, az is jobb s virtuosusabb nem volt Báthori Gábornál”. KEMÉNY 28. – „Ifjú Rákóczi Györgynek [...] mindjárt támogattak alatta valói közül az Nagy Sándor vitézi tolvaj követői, kik noha istennek nem mondták, de a szerencsét üstökön ragadtak hitték tőle”. KORNIS 337.

⁷ Utána: „Finis. Ladislaus Redey”. A kötetet a továbbiakban levelek másolatai, majd néhány följegyzés és emlékeztető tölti ki, a legkésőbbi dátum 1663. márc. 1. Itt jegyzem meg, hogy a levelek bemásolása közben döntötte el, hogy Keménynek írott leveleit külön blokkban helyezi el. Az első levelet az előző, vegyes blokk utolsó előtti helyére kezdte írni, majd félbeszakítva bemásolta a blokk utolsó levelét (1661. márc.; 93a), s ezután a következő rektóra külön cím alá rendezve kezdte meg a Keménynek írt levelek gyűjteményét: „Az méltóságos erdélyi fejedelemnek, Kemény János uramnak önagyságának szóló leveleimnek pariaja ab Anno 1661. mense february. Comes Ladislaus Rédei” (94a). A levelek 1661. február--július között íródtak.

Másik, inkább önéletírás céljával készült év- és naplókönyvébe (MTAK)⁸ a lengyelországi hadjáratról szóló beszámoló után Kemény *Ruina exercitus Transsylvanicijét* iktatta bele.⁹ Semmi okunk nincs föltételezni, hogy ugyancsak Bahcsiszerájban született önéletírását Kemény ne osztotta volna meg vele, sőt, inkább azt gyaníthatjuk, hogy Rhédei abból merítette a jegyzetekből önéletírást formáló szándékot.¹⁰

Így aztán nem csoda, hogy a szövegekben számos olyan tematikus, kifejezésbeli, eszmei egybeesés van, amelynek nem elegendő magyarázata az, hogy ugyanazon eseményekről, személyekről írnak. Sokkal inkább a szemlélet, az erkölcsi ítélkezés, az interpretálás azonosságáról van szó, amely kód gyanánt működik a csoporton belül: *megformálják anyagukat, és hagyományt teremtenek*. Ennek ellenére nem fogom példaként fölhozni, milyen megejtően azonos, erkölcsi ítélkezésen alapuló képet szolgáltatnak a két Rákóczi Györgyről (noha biztos vagyok benne, hogy ha a *másik részre való* párt rajzolt volna róluk portrét, tudta volna a kapzsiságot, fősvenységet takarékoságként, a hálátlanságot uralkodói előrelátásként, a Bethlen-család üldözését a gonosz factiók elleni védekezésként interpretálni). Inkább olyan eszmei és nyelvi hasonlóságokat mutatok be, amelyek nem a valóságból, hanem annak tudati-nyelvi reprezentációjából származnak.

Az ő konstrukciójuk a 17. századi Erdély történelméről az a kép, hogy a jobb-rosszabb fejedelmek után (Mikó; Kemény) Bethlen Gábor a fejlődés csúcsa, az aranykor, amely után a lassú hanyatlás következett. Ennek az aranykornak a legnagyobb értéke a békesség („ellenség lova lába nem nyomta” földjét, KEMÉNY 30), a securitas. (Mikó ezt a győzelmek után békét hozó Báthory Zsigmond uralkodása kezdetéről mondja, nyomában Kemény Bethlenről; Illésházy Bethlen uralkodásának elejétől addig tekinti a „szép békesség” korszakát, amíg Brandenburgi Katalin Bethlen Istvánnak és tanácsosainak „tanácsán jára” (ILLÉSHÁZY 560). A békét és securitást pedig a két nagyhatalom közt megtartott egyensúly alapozta meg. A kép őse Mikó ábrázolása Báthory Zsigmondról, aki – rendet vágva az ország nagyjai között – épp ezt az egyensúlyt veszélyeztette: „e’ lévén a mi édes hazánknak rettenetes veszedelme, ezeknek a nagy uraknak törvénytelen, ártatlanul való megölése, kik tanácsokkal, okosságokkal kedvét keresvén mind a két körülünk való monarchának, békességben tartották, oltalmazták édes hazánkat; akkor vala az aurea aetas Erdélyben, azután kezdett elromlani, soha nem jő elé többször.” (MIKÓ 139.) Kemény a gondolatot Bethlen Gáborra alkalmazta a fejedelem haláláról írott grandiózus körmondatában: „mindkét hatalmas császárokat is in aequilibrio tartja vala magához és hazájához” (KEMÉNY 99). A lengyel irodalomban kialakult a nagy uralkodót, Báthory Istvánt sirató mondat, amelyet Petrityvit-Horváth Kozma Lengyelországban jártában ismert meg, és latinul jegyzett föl: „Aut nobis nunquam fuisset natus Stephanus Báthorius, aut nunquam obiisset.” (PETRITYVITY-HORVÁTH 28.) Nem tudni, Kemény hol találkozott vele, de ő ezt is Bethlen Gáborra ruházta: „Ó, vajha avagy ne született, vagy örökké élt volna!” (KEMÉNY 99.)

I. Rákóczi Györgyről Illésházy és Kemény írtak tökéletesen egybecsengő portrét, II. Rákóczi Györgyről Petrityvit-Horváth és Kornis (Kemény épp csak futólag jellemezte a trónra lépő fiatal fejedelmet, műve itt szakadt félbe). A két – mint mondtuk, elsősorban erkölcsi szemszögű – portré egymásra is rímel: mindkét fejedelem hazug (ILLÉSHÁZY 563, 564, 576--577; KORNIS 342), fősvény és telhetetlen (ILLÉSHÁZY 564. KEMÉNY 140--141,

⁸ „Tizennyolc esztendősz koromtól fogva micsoda emlékezetes dolgokon mentem által, azokról való könyvecske”.

⁹ „Mi aznap váltunk el fejedelmestől a tábortól, hagytuk Kemény János uramat, ország generálisát velek, kinek írásából, mint történt osztán az állapot, szépen kilátszik; így következik:” (RHÉDEI 234). Ma a *Ruina* már nincs mellette, az idők folyamán vagy egy buzgó levéltáros beavatkozása miatt a melléklet-mű levált a naplóról.

¹⁰ Mellesleg megjegyzem: az Egyetemi Könyvtárban lévő kéziratkötetében Rhédei ugyanazzal a kifejezéssel illeti a két nagyhatalom közti ütközőállam-létet, mint Pázmány Péter a felső-magyarországi rendeknek írott levelében. Pázmánynál: „Mint az küszöb és ajtó között lévő ujj, úgy vagyunk mi az hatalmas császárok között” (*Összegyűjtött levelei*, I., 364. sz.) Rhédeinél: „Nem tartom tanácsosnak lenni, ily nagy két ajtó közé tenni ujjunkat” (172a).

152, 156, 237, 241, 244, 274; KEMÉNY 304, PETRITYVITY-HORVÁTH 14), ez különösen I. Rákóczi György esetében kap nagy hangsúlyt; veszélyhelyzetben kapkod, ígéretet, sír, bocsánatot kér (ILLÉSHÁZY 576, KEMÉNY 171, 253; KORNIS 338); álságosan büntet (ILLÉSHÁZY 587; PETRITYVITY-HORVÁTH 71, 73); üldözi a hazafiakat (ILLÉSHÁZY 564, KEMÉNY 153; PETRITYVITY-HORVÁTH 13, KORNIS 336--337). A negatív erkölcsi mozzanatokon túl mindkettejüknél kárhóztatják a szabadság megrontását (ILLÉSHÁZY 563, KEMÉNY 33, 184, 189; PETRITYVITY-HORVÁTH 33skk., 48) és azt, hogy rossz tanácsadókra hallgatnak (KEMÉNY 254--255; KEMÉNY 302, 307, PETRITYVITY-HORVÁTH 33, KORNIS 337, 347); ez különösen II. Rákóczi György esetében kap nagy hangsúlyt, aki emellett a nemteleneket mozditja elő (KORNIS 344, 345), és magaviselésével lehetetlenné teszi a tanácsadást (PETRITYVITY-HORVÁTH 16, KORNIS 338).

Úgy tűnik azonban, hogy e sok egybehangzó, párhuzamosan használt megítélési irány mellett/fölött egy van, amely minden politikai és erkölcsi ítékezésnek alapjául szolgál: a közönséges jó és a magánhaszon, a publicum és a privatum commodum szerepe egy államférfi életében. Mikó az öreg Rákóczi Zsigmondot ítéli meg vele lemondásának előkészítése, Báthory Gáborral való tárgyalásai idején: „Hogy azért teljességgel haszontalanul ne maradjon már ennyi ízben való bajos gondviselésiért (mert noha igen dicsérik a publicumot, de szeretik az emberek a maguk hasznos privatumát is)”, Rákóczi Zsigmond feltételeket szab (MIKÓ 176--177). Illésházy szerint a gubernátor Bethlen István érvelt így a királynak írt levelében Magyarországra menekülésekor: háborgatását Rákóczitól „nem másért, hanem öfelségéért s az közönséges jóért” szenved (ILLÉSHÁZY 564). Kemény is úgy láttatja magát, mint aki tetteivel a közjóra célozott: „az közjót meggondolván” félretette sértődését (KEMÉNY 253); a harc folytatásáért nála lobbizó svéd követnek így válaszolt: „uramhoz, hazámhoz tartozó kötelességem ellen nem svadeálhatom magam hasznomért, ha milliókat adnátok is” (282); II. Rákóczi György trónraléptekor megint elbúcsúzta tisztségétől, de a párt maradéka mást tanácsol: „Consultáltam azért hiteles jóakaróimat, kik azt tanácsláknak, ne vonjam el magam szolgálatajokból, mind a közjóra nézve,” mind saját érdekében (306). I. Rákóczi György tetteinek vezérlője azonban a magánhaszon: „az havaseltji állapotban kezdé magát egyvelíteni magános haszonért” (171); „ez császár szakállában kapás és privatum commodum lön kezdeti és fundamentuma az mi veszedelmünknek” (172); terjed a törvénytelenység, „*hogy már* az igazságnak folytatásáért az egész községe nézve, de mind csak az fejedelmek hasznok keresése vala és mások nyomorgatása törvényes színek alatt” (189, kiemelés tőlem, SSM); „Az fejedelmek praetextusnak csinálják az Isten dicsőségét, de azalatt magok világi hasznokat keresik” (288).

Ezzel II. Rákóczi Györgyöt nem, csak a tanácsadóit vádolja: „az magokat beszínlett jó tanácsok” éppen azért rosszak, mert „kevesebb gondjok [van] az közjóra [...], mint arra, hogy miképpen az ifjú fejedelemnek szívét egészen magokhoz applikálhassák” (305).

Ezekben a fordulatokban a közjó elvontan a nemzet haszna, az egyéni érdeken felül emelkedő, néha azzal szemben is álló közös érdek, így a közjó szolgálata egyben önzetlenséget, önfeláldozást is jelent. A magánhaszon elsősorban anyagi javak birtoklása, esetleg nem anyagi természetű előnyök, hatalmi pozíció, de szinte mindig ellentétbe kerül az altruista módon szolgálendő közjossal, pl. eredménye „a mi veszedelmünk”; Isten dicsőségének *ürügye* alatt rejlik; a *hogy már* ‘mintha, mintha bizony’ kötőszó („*hogy már* az igazságnak folytatásáért”) szintén mesterséges külszint, ürügyet jelent. Így a magánhaszon önmagában is az önzetlenül a közjóért munkálkodók ellentétévé, önzéssé, haszonleséssé, a közösség érdekeinek rontásává válik.

A privatum commodum elítélése persze nyilván nem volt ennek a körnek a kizárólagos tulajdona. Szalárdi János Várad elestéről írja: „Privatum commodum, religionis odium, longum concilium perdidit Varadinum” (SZALÁRDI 628). Nála azonban a vád sztoikus ízű erkölcsi ítélet; a – most már maradjunk ennél – Bethlen-párt a hatalomtól távolabb kerülve önmagát legitimálja vele.

Kornis Gáspár – alighanem *közérdek* értelemben – a *köz igaz* szókapcsolatot használja, s szintén pozitív, de politikai értelmet ad neki. Súlyos indulatokkal teli része önéletírásának a nagypapja kivégzéséről szóló beszámoló (KORNIS 335--336). Kornis Boldizsár azok közé tartozott, akiknek „ágyára erőszakos fertéztetéssel igyekezett” Báthory Gábor. A hasonló sérelmet szenvedett urak úgy érezték, a „hüti ellen” cselekvő fejedelemmel szemben őket sem köti a hűségeskü: „kötelességük felszabadult legyen”. Ezek „ős hazafiakul öszvebeszéllettek”, „akarván s kívánván édes nemzeteket olyan fajtalan pogány fejedelem directiója alól felszabadítani; de abban az időben, ez világba is lévén, akik nem a köz igazra, sem az istenes dolgokra s az unió szerént egyszer Istennek letött hitökre, hanem urok előtt való kedvességre” vigyáztak, „nemhogy igaz megbántódásokban az uniói kötelesség szerént egymás mellett fogtak volna”, inkább elárulták az igaz hazafiakat. Ebben az esetben a *köz igaz* a nemesi unió, az összefogás az eskü szerint, akár a tirannus ellen; megsértését Isten e világon is megtorolta („kiknek is Isten megfizetett világ szerént is, mert sem maradékok, sem értékek nem maradt fenn, csak böcstelen emlékezetek”).

II. Rákóczi György, majd Kemény János halálával, I. Apafi Mihály megválasztásával megszűnt az a bipolaritás, amely az erdélyi politikát előtte évtizedekig jellemezte; a két Apafi uralmának időszakát másféle érdekelletétek szabdalták. Az egykori „Bethlen-pártban” megszületett emlékiró hagyomány és politikai-etikai kódrendszer még artikulálni tudta a visszatekintő elégedetlenséget, és világra segítette a két utolsó művet (1668-ban Petrityvit-Horváth Kozmáét, 1678-ban pedig Kornis Gáspárét), de immár politikai célzatosság nélkül.

Tulajdonképpen meglepő, de nagyjából az 1660-as években ez a gondolatrendszer befolyása alá kerített még valakit, akinek pedig semmi köze nem volt a hajdani Bethlen-párthoz, sem Kemény udvarához, aki még csak „ellenzéki” sem volt, lévén II. Rákóczi György halálakor még csak kamaszfiú: Rozsnyai Dávidot. Tudjuk persze, hogy II. Rákóczi György gyalui ütközete és halála oly megrendítő élmény volt számára, hogy amikor írni kezdte leendő naplókönyvét 1662 decemberében, először „emlékezetnek okáért” II. Rákóczi György ütközetét, sebesülését és halálát írta be, s csak ezután az 1661 júliusában, valószínűleg apja halála után fölvelt leltárt, amely szárnyára kelését jelzi.¹¹ Tudjuk, hogy történetírói ambíciók fűtötték, és olvasott történetírásokat vagy akként értelmezhető műveket, Kemény önéletírását biztosan, Szalárdit minden valószínűség szerint; egyéb olvasmányairól csak sejtéseink vannak.¹² Tény azonban, hogy az erdélyi történelemről alkotott képét alapvetően besugározza a Bethlen-párt szemlélete, s azt mnd a *Történet dolgok* dokumentumait összekötő szövegekben, mind fejedelemverseiben meg is fogalmazta. Több helyütt kárhoztatta a privatum commodum üzését.¹³ A Szalárdinál Várad vesztéről olvasható szöveget verssé alakította, és egész Erdélyre alkalmazta.¹⁴ Bethlen Gábort a róla szóló versben mentesnek nyilvánítja ettől a hibától, de utalásában benne rejlik, hogy I. Rákóczi György nem volt tőle mentes, bár a róla írt versben ezt nem emlegette föl.¹⁵

Történelemfelfogásának uralkodó eleme Erdély sorsának Bethlen Gáborig fölfelé, attól lefelé ívelő jellege; tudjuk, hogy ezen ív kialakításáért átformálta, szépítette vagy torzította a forrásaiban talált fejedelemportrékat.¹⁶ A két Rákóczi Györgyről mondott kritikájának kiindulópontja a két nagyhatalom közti egyensúly kockáztatása, ill. elvesztése, bár az egyensúly létrejöttéről a Bethlen Gáborról való versben nem beszél. Rozsnyai ábrázolásában I. Rákóczi György kockáztatta ugyan, de szerencse révén végül meg tudta őrizni a „szép s

¹¹ RMKT XVII/16. 534.

¹² S. SÁRDI 1996.

¹³ Pl. „Privatum üzéstől elméd ha immunis, / Jó célod jó vége legyen a superis.” RMKT XVII/16. 83.

¹⁴ „Privatum commodum, / occultum secretum, / longum concilium / perdidit Regnum Hungarorum.” *Naplója*, 3a; I. RMKT XVII/16. 541

¹⁵ „De nem voltál te György, sem Lupuj e szerént”, RMKT XVII/16. 12.

¹⁶ L. S. SÁRDI 1996.

csendes regnumot”.¹⁷ A *Történet dolgok*ban is így összegzi I. Rákóczi György uralkodását: „hol egyik s hol másik császár szakállába kapva is földét csak egy talpalatnyival is” nem fogyatta,¹⁸ „Ilyen György kellene sok, kinek mindkét Porta lévén ellensége, soha hostiliter egyikkel sem tapodtatta határát”.¹⁹ II. Rákóczi György azonban mindkét ellenfelet magára haragította, így ő elveszítette az ország békéjét: „Ha Hector voltál is, sok volt két Hercules, / Fél csapás két császárt nem vág le, mert feles”.²⁰

Rozsnyai feldolgozásában az eszmék és kifejezések e rendszere még mindig történelmi és művészi igazságként funkcionál, mögüle azonban hiányzik a politikai allúziók mögöttes tartománya. A politikai kódrendszer érvényessége Kemény János halálával végképp elenyészett, hiszen nem volt többé *csoport*, amelynek összetartozását, közös érdekeit, gondolatait kifejezte volna. Nem tudom, vajon elégtétel-e a Bethlen-párt egykori alkotói számára az az erkölcsi diadal, hogy a mai napig az ellenzék szemével látjuk a két Rákóczi Györgyöt.

¹⁷ „Ki vont két császárral ujjat, hogy meg nem holt”; „Harcolál s jól kötél elsőbben szultánnal, / Hasonlót követél a más nagy császárral, / Így bánál te kétszer mind konttyal, kalappal” stb. RMKT XVII/16. 14.

¹⁸ OSZK Fol. Hung. 91. 65b.

¹⁹ OSZK Fol. Hung. 86. 121a.

²⁰ RMKT XVII/16. 15.

Bibliográfia

- ILLÉSHÁZY Gáspár *Emlékirata*, kiad. SZILÁGYI Sándor, TT, 1891. 559--588.
- KEMÉNY János és BETHLEN Miklós *Művei*, kiad. V. WINDISCH Éva, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1980.
- KORNIS Gáspár *Feljegyzései Erdély és családja viszontagságairól. 1678--1683*, kiad. SZILÁGYI Sándor, ÚjMMúz, 1860/II. 333--351.
- Hídvégi MIKÓ Ferenc *Históriája a maga életében történt erdélyi dolgokról. 1594--1613*, kiad. KAZINCZY Gábor, Pest, 1863 (MHH II. 7.) 135--225.
- PETRITTYVITY--HORVÁTH Kozma *Önéletírása. 1634--1660 = Történelmi kalászkok. 1603--1711*, kiad. DANIEL Gábor, Pest, 1862. 1--83.
- RÉDEI László *Történeti maradványai. 1658--1663*, kiad. NAGY Iván, MTT, 1871 (XVII). 7--270.
- Gróf RHÉDEI László *Naplója*, kiad. VASS József, MTT, 1855 (I). 213--234.
- ROZSNYAI Dávid, az utolsó török deák *Történeti maradványai*, kiad. SZILÁGYI Sándor, Pest, 1867 (MHH II. 8).
- Rozsnyai Dávid, Koháry István, Petrőczy Kata Szidónia és Kőszeghy Pál versei*, kiad. KOMLOVSZKY Tibor, S. SÁRDI Margit, Bp., Balassi Kiadó, 2000. (RMKT XVII/16.) (A jegyzetekben: RMKT XVII/16.)
- S. SÁRDI Margit, *Kemény János önéletírásának műfaji mintáiról*, *Iris*, 2002/5--6 (XII). 71--73.
- S. SÁRDI Margit, *Történelem lírában. Rozsnyai Dávid fejedelemportréi = Tarnai Andor- emlékkönyv*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., Universitas Könyvkiadó, 1996 (Historia Litteraria 2.) 223--236.
- SZALÁRDI János *Siralmas magyar krónikája*, kiad. SZAKÁLY Ferenc, Bp., 1980 (Bibliotheca Historica).
- TOLDALAGHI Mihály *Emlékirata*, kiad. MIKÓ Imre, Kolozsvár, 1855 (ETA 1). 219--243.
- TOLDALAGHI Mihály *Évkönyve 1613--15-ből*, kiad. SZILÁGYI Sándor, TT, 1881. 1--11.